

Autor: Krzysztof Pańczyk

Wielojęzykowa terminologia szachowa - analiza diachroniczna i synchroniczna

Motto

„Ze wszystkich jednak porównań, jakie tylko możemy sobie wyobrazić, najbardziej wymowne jest porównanie języka z partią szachów.”

Ferdinand de Saussure

Wstęp

Niniejszy referat jest streszczeniem mojej pracy magisterskiej pt. „Multilingual Chess Terminology – a Synchronic and Diachronic Perspective” napisanej w Instytucie Filologii Angielskiej KUL. Wybór tematu pracy nie był przypadkowy, albowiem autor był przed laty zawodowym szachistą i posiada tytuł mistrza międzynarodowego. Jest on również autorem pięciu książek szachowych wydanych w Londynie oraz wielu artykułów teoretycznych w czasopiśmie szachowych w tym około trzydziestu w prestiżowym holenderskim kwartalniku *New In Chess Yearbook*. Poprzez wieloletnie przebywanie w środowisku szachowym, jako zawodnik, trener stał się on kompetentny w różnych zagadnieniach szachowych. Ukończenie studiów o profilu językoznawczym pozwoliło na napisanie pracy z pogranicza tych dwóch zagadnień.

Związek językoznawstwa z szachami

Zdawałoby się, że doszukiwanie się związku pomiędzy szachami a językoznawstwem jest trochę naciągane, a terminologia szachowa może liczyć co najwyżej na peryferyjne miejsce w kategorii idiomów, żargonu i języków specjalistycznych. Tymczasem, przeglądając fundamentalne dzieło Ferdinanda de Saussure, nazwanego ojcem językoznawstwa, *Kurs językoznawstwa ogólnego* autor natknął się na następujący fragment:

Ze wszystkich jednak porównań, jakie tylko możemy sobie wyobrazić, najbardziej wymowne jest porównanie języka z partią szachów. Tu i tam mamy do czynienia z partią szachów. Tu i tam mamy do czynienia z systemem wartości i jesteśmy świadkami ich modyfikacji. Partia szachów jest niejako sztuczna realizacją tego, co język ukazuje nam w postaci naturalnej.

Przyjrzyjmy się temu bliżej.

Przede wszystkim stan gry dobrze odpowiada stanowi języka. Odpowiednia wartość figur zależy od ich położenia na szachownicy; podobnie jak w języku każdy składnik ma wartość dzięki opozycji do wszystkich innych składników.

Po drugie, system ten zawsze chwilowy; zmienia się między jedną a drugą sytuacją. Prawda, że wartości zależą także, i w pierwszym rzędzie, od niezmiennej umowy, od reguł gry istniejących już przed rozpoczęciem partii i pozostających w mocy po każdym ruchu. Takie reguły, przyjęte raz na zawsze, występują także w materiale języka: Są to stałe zasady semiologii.

W końcu, by przejść od jednego stanu równowagi do drugiego albo – według naszej terminologii – od jednej synchronii do drugiej, wystarczy zmiana miejsca jednej figury; nie ma zakłócenia ogólnego. Mamy tu odpowiednik faktu diachronicznego ze wszystkimi jego właściwościami. Istotnie:

a) Każdy ruch w szachach zmienia miejsce jednej tylko figury; podobnie w języku ulegają zmianie tylko poszczególne elementy.

b) Mimo tego ów ruch odbija się na całym systemie; gracz nie może przewidzieć dokładnie całej rozciągłości jego skutków. Zmiany wartości wynikające z niego będą – zależnie od okoliczności – albo żadne, albo bardzo poważne, albo średniej wagi. Niektóre ruchy mogą zrewolucjonizować całość partii i wpłynąć nawet na figury chwilowo stojące na uboczu. Widzieliśmy, że dokładnie tak samo przedstawia się sprawa z językiem.

c) Przesunięcie jednej figury jest faktem całkowicie odrębnym od stanu równowagi tak poprzedzającego jak i następującego. Dokonana zmiana nie należy do żadnego z tych dwóch stanów: otóż znaczenia mają tylko stany.

d) W partii szachów właściwością każdej danej sytuacji jest to, że jest ona zupełnie niezależna od stanów poprzedzających. Jest całkowicie obojętne, czy się do danej sytuacji doszło taką drogą czy inną; ten, kto śledził całą partię, nie ma najmniejszej przewagi nad widzem, który by się zaczął przyglądać stanowi gry dopiero w momencie krytycznym. Aby opisać tę sytuację, nie trzeba wcale

przypominać tego, co się stało dziesięć sekund wcześniej. To wszystko odnosi się również do języka i potwierdza zasadniczą różnicę między diachronią a synchronią. Mówienie działa zawsze tylko w jednym stanie języka, a zmiany zachodzące między poszczególnymi stanami same nie mają w nim żadnego miejsca.

e) W jednym tylko punkcie porównanie zawodzi; szachista ma zamiar dokonać zmiany miejsca i oddziaływać na cały system; język natomiast nie obmyśla z góry niczego; figury jego zmieniają swe miejsca lub raczej modyfikują się spontanicznie i przypadkowo; umlaut w *Hände* zamiast *handi*, *Gäste* zamiast *gesti* (...) wytworzył nową formę liczby mnogiej, lecz równocześnie spowodował powstanie formy czasownikowej takiej jak *trägt* zamiast *tragit* itd. Aby partia szachów pod każdym względem przypominała grę języka, należałoby wyobrazić sobie gracza nieświadomego lub bezrozumnego. Zresztą ta jedyna różnica czyni porównanie tym bardziej instruktywnym, że wskazuje na bezwzględną konieczność odróżnienia w językoznawstwie tych dwóch porządków zjawisk. Jeśli bowiem fakty diachroniczne nie dają się sprowadzić do systemu synchronicznego, uwarunkowanego przez nie, wówczas gdy wola decyduje o zmianie tego rodzaju, o ileż bardziej nie dadzą się do niego sprowadzić, kiedy przeciwstawiają organizacji znaków ślepią siłę.

Wyjaśnienie terminów i zakres pracy

Badając związki między językoznawstwem a szachami autor będzie używał dwóch różnych metod: synchronicznej i diachronicznej.

Pierwsze podejście będzie użyteczne przy badaniu związków pomiędzy typową terminologią szachową a językiem ogólnym, uwzględniając idiomy szachowe, metafory, żargon, powiedzenia, np. „sytuacja patowa”, „trzymać kogoś w szachu” itp.

Analiza diachroniczna będzie dotyczyć etymologii poszczególnych terminów, ich przechodzeniem z poszczególnych krajów do innych, różnic w terminologii pomiędzy poszczególnymi językami itp.

Referat dotyczy przede wszystkim języków: polskiego, angielskiego, rosyjskiego i niemieckiego, choć czasem również innych języków europejskich, a nawet języków starożytnych.

Starożytna legenda

Szachy, bez wątplenia, pochodzą z Indii. Istnieje starożytna legenda dotycząca ich powstania. Pewien mędrzec, imieniem Sissa Nassir, przybył do kalifa i pokazał mu nową grę. Kalif był tak zafascynowany, że obiecał mędrcomi wszystko, czego zapagnie. Życzenie mędrca było pozornie niezbyt wymagające. Zażądał on tylko określonej ilości ziaren pszenicy. „Szachownica ma 64 pola. Połóż jedno ziarno pszenicy na pierwszym polu, dwa na drugim, cztery na trzecim osiem na czwartym itd., wkładając na każdym kolejnym polu dwukrotnie większą ilość ziaren pszenicy niż na poprzednim” - powiedział kalifowi. Kalif był ogromnie zdumiony, bo nie oczekiwał tak skromnego życzenia. Kiedy jednak rozkazał matematykom, aby obliczyli liczbę ziaren, okazało się, że jest to zadanie bardzo trudne. Po kilku dniach przedstawili oni kalifowi swoje wyliczenia. Okazało się, że do dostarczenia takiej ilości ziaren potrzebne są ośmioletnie plony pszenicy z całej ziemi!

Terminologia szachowa

Ten rozdział stanowi zasadniczą część mojej pracy dyplomowej. Słownictwo szachowe zostało zgrupowane tematycznie w kilku tabelach, dotyczących różnych obszarów terminologii szachowej, które będą zaprezentowane na slajdach. Z uwagi na ograniczone możliwości czasowe zostaną poruszone tylko niektóre zagadnienia i to w bardzo zwięzłej formie.

Machalski (1951) rozróżnia w aktualnej terminologii szachowej trzy warstwy językowe reprezentujące trzy różne epoki kulturowe: indyjsko-perską, arabską i europejską. Kleczkowski (1946:78-80) twierdzi, że polska terminologia szachowa w średniowieczu (prawdopodobnie od XIV wieku) i nawet w renesansie (Kochanowski) zawiera słownictwo niemieckie zwykle zapożyczone z języka czeskiego. Wyjątkiem jest słowo *saki*¹ (stara nazwa szachów). Wpływy romańskie są znacznie późniejsze. Słownictwo wschodnie jest marginalne i wzięte z języka potocznego jak np. *słoń*.

¹ ¹ Gloger (1985:300) twierdzi, że stare polskie słowo oznaczające szachy to *saki*, natomiast Karpluk (1980:88) uważa, że nazwa *saki* była błędnie cytowana przez Lindego. Sądzi ona, że *saki* pochodzi od słowa sieć i było nazwą innej gry.

Terminy ogólne

Tabela 1

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
chess	szachy	Schachspiel, Schach	шахматы
check (n)	szach	Schach	шах
check (v)	szachować, dać szacha	Schach geben (bieten)	объявить/поставить шах, шаховать
checkmate (n), mate (n)	szach mat, mat	Schachmatt, Matt	шах мат, мат
checkmate (v), mate (v)	(za)matować, dać mata	Matt setzen/geben	поставить мат, матовать
chess-player, player	szachista, gracz	Schachspieler, Spieler	шахматист, игрок
stalemate	pat	Patt	пат

Słowo *szachy* pochodzi od perskiego *šāh*, krople znaczy „królowie” i ma podobne brzmienie w wielu językach. Oprócz podanych w tabeli terminów: polski *szachy*, niemiecki *Schach* i rosyjski *шахматы* (angielskie słowo *chess* jest zniekształconą formą od *checks*) Wikipedia podaje między innymi: białoruski *шахматы*, bułgarski *шахмат*, chorwacki *šah*, czeski *šachy*, duński *skak*, holenderski *Schaak*, esperancki - *ŝako*, fiński - *Shakki*, francuski - *échecs*, grecki *σκάκι*, hebrajski *שַׁחְמַט* ‘checkmate’, węgierski *sakk*, włoski *scacchi*, irlandzki *ficheal*, łaciński *scacci*, litewski *šachmatai*, macedoński *uax*, norweski *Sjakk*, rumuński *șah*, serbski *uax*, szwedzki *schack*, turecki *satranç*, ukraiński *uaxu*. Większość z nich ma pierwszy fonem ‘s’ lub spalatalizowane ‘s’ - ‘j’, potem ‘a’ lub ‘e’ i następnie ‘χ’ lub ‘k’, co może być wynikiem zmian fonetycznych zgodnych z obowiązującym w językach germańskich prawem Grimma. Z reguły jest to forma męska rzeczownika w liczbie pojedynczej lub liczba mnoga. Niektóre języki (np. białoruski, bułgarski, hebrajski, litewski, rosyjski) zachowały morfem ‘maty’, który pochodzi z arabskiego *māta* (umarł). Stąd np. rosyjski wyraz *шахматы* znaczy „król umarł”. Jak sama nazwa wskazuje szachy są grą strategiczną, która polega na polowaniu na króla przeciwnika.

Wyraz *pat* pochodzi prawdopodobnie z hiszpańskiego *pato* a angielski *stalemate* z anglo-normańsko francuskiego *estale* (pozycja).

Wyrażenia używane w języku ogólnym

Wiele terminów szachowych jest często używanych w języku ogólnym.

Niektórzy komentatorzy sportowi często używają wyrażenia *piłkarskie szachy*, i to wtedy, gdy na boisku nic specjalnego się nie dzieje, a zawodnicy przez dłuższy okres czasu kopią piłkę w okolicach środka boiska. Podobnie w meczu hokejowym można usłyszeć: *Szachy na lodzie. Jedni czekają na drugich*.

Wyrażenia te są jednak nieadekwatne i demonstrują niezrozumienie natury szachów. W rzeczywistości, bowiem, szachy są pełne stałego napięcia, choć nie jest ono tak widoczne, zwłaszcza dla laika, jak w piłce nożnej czy siatkówce. Wiele wariantów debiutowych odzwierciedla prawdziwego ducha szachów – ducha zaciętej walki, ryzyka, determinacji, tworzenia dynamicznych pozycji pełnych karkołomnych komplikacji, często trudnych do oceny, nawet przy użyciu komputera. Szachy są walka pełną nieprzewidywalnych, zaskakujących ruchów, taktycznych motywów, a wynik partii jest często waży się od początku do końca partii. Gra w szachy wymaga ogromnej koncentracji i energii w ciągu całej partii, gdyż jeden moment nieuwagi może skutkować poważnym błędem i przegraną, nawet w kompletnie wygranej pozycji, tracąc owoce wielogodzinnej pracy. Jest to typowe dla sportów walki takich jak boks, zapasy, gdzie ostateczny wynik jest niepewny do samego końca.

Podobnie można skomentować wyrażenia „refleks szachisty” i „myśleć jak szachista”, choć to drugie w języku rosyjskim (думать как шахматист) może być odbierane pozytywnie. Każdy grający w szachy doskonale wie, że dobre wyniki są uzależnione od jasnego, logicznego i stosunkowo szybkiego myślenia.

Należy też zauważyć, że język nie zawsze rządzi się ścisłymi prawami logiki, a niekiedy są one ukryte w odległej przeszłości. Bywa tak, że dane powiedzenie idealnie pasuje do rzeczywistości, a po wiekach, w innych warunkach socjalnych, politycznych (często związanych z poziomem techniki, standardem życia, zmianami mentalności, zwyczajów itp.) z najwyższym trudem można je zrozumieć lub wydaje nam się dziwne. Czasy się zmieniają, a ustalone zwroty są znacznie bardziej konserwatywne. Ponadto, ustalone zwroty, powiedzenia i idiomy nie są tworzone przez specjalistów czy językoznawców, lecz przez zwykłych ludzi, którzy często niewiele wiedzą o istocie sprawy. Mają za to zwykle bystre umysły i cięte

języki. Poznają oni jednak zjawiska tylko powierzchownie, widzą to, co jest dostrzegalne dla laika, dlatego wyciągają niekiedy błędne wnioski.

We wszystkich rozważanych językach istnieje idiom *trzymać kogoś w szachu*, co oznacza kontrolę nad kimś, wywieranie presji. Odpowiednie kalki językowe w języku angielskim, niemieckim i rosyjskim to *to keep somebody in check*, *jemanden in/im Schach halten* i *держатъ кого-то в шахе*.

Bardzo pozytywne konotacje możemy zaobserwować w języku rosyjskim. Na przykład rosyjskie wyrażenie *в шахматном порядке* (dosł. w szachowym porządku) sugeruje porządek jak na szachownicy.

Wyrażenie *sytuacja patowa* w wielu językach oznacza sytuację bez wyjścia. Ma ono swoje odpowiedniki *Pattsituation* and *патовая ситуация* w języku niemieckim i rosyjskim.

Gloger (1985:301) twierdzi, że na początku XVII wieku słownictwo szachowe było bardzo żywe w języku ogólnym. Wybitni kaznodzieje, tacy jak jezuita Piotr Skarga i dominikanin Fabian Birkowski, często uciekali się do metafor używając słownictwa szachowego. Gloger podaje wiele przysłów i powiedzeń np. *szachem padać*² (błagać o litość), *albo szach albo mat* (ze zmiennym szczęściem), *I w szachach przyjaciela poznać*. Krzyżanowski (1972:369) dodaje *jak w szachy grał* (ze zmiennym szczęściem). Rosjanie mają również kalkę ostatniego wyrażenia: *как в шахматы играл*, co może znaczyć to samo, co w języku polskim, *jak i perfekcyjnie*.

Szachownica i jej elementy

Tabela 2

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
chessboard	szachownica	Schachbrett	шахматная доска
square	pole	Feld	поле

² Kalka w języku starorosyjskim *падать* (*перед кем-то*) *шахом*.

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
light	białe	weiß	белые
dark	czarne	schwarz	чёрные
line	linia	Linie	линия
rank	linia pozioma	Reihe, Horizontale	горизонталь
file	linia pionowa	Vertikale, Linie	вертикаль
diagonal	diagonala, przekątna	Diagonale	диагональ

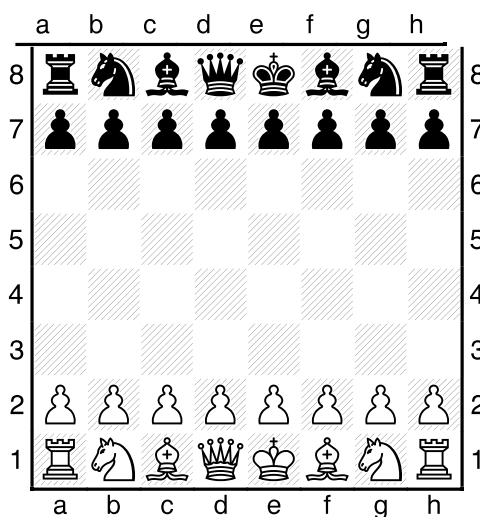

Tabela 2 wykazuje niekompatybilność pomiędzy terminami angielskimi a ich odpowiednikami w pozostałych językach, co ma miejsce również w wielu innych przypadkach. Na przykład angielska szachownica składa się z sześćdziesięciu czterech kwadratów (squares), a wszystkie inne języki określają elementy szachownicy słowem „pole”. Pole (bitewne) to termin wojenny, co podkreśla, że szachy są grą strategiczną podczas gdy język angielski nadaje szachownicy charakter geometryczny.

Wyrażenia używane w języku ogólnym

Wyraz szachownica jest często używany w znaczeniu metaforycznym jako teren walki militarnej lub politycznej lub rodzaj geometrii przestrzeni np. *szachownica pól, gruntów, łąk,*

ugorów, posadzki. Dawne określenie *puścić się szachownicą* oznacza atak w formacji przypominającej szachownicę podobnie *rozwinąć (się) w szachownicę* (utworzyć taką formację) chessboard’ (p. Skorupka, 2002, tom 2:257). Wyrażenie *globalna/światowa szachownica* (see Jasiński 2007, Jackowski 2008) i rosyjska kalka językowa *мировая доска* oznacza arenę ważnych wydarzeń politycznych. *Pionek na szachownicy/a pawn on the world chessboard/ein Bauer auf dem politischen Schachbrett* to ktoś nie liczący się w rogrzywce politycznej.

W przeszłości słowo *szachować* znaczyło również dzielić powierzchni na kwadraty, istniał również przymiotnik *szachowany* oznaczający „haftowany”. lub wzór w szachownicę. W języku angielskim istnieją analogiczne wyrazy: rzeczowniki *chequer* (BE) i *checker* (AmE) oraz przymiotniki *chequered* (BE), *checked* (AmE) i modyfikator *check*.

Bierki szachowe

Tabela 3

Termin i symbol angielski	Termin i symbol polski	Termin i symbol niemiecki	Termin i symbol rosyjski	Symbol szachowy
chessman, man	bierka	Schachstein, Stein	фигура	
piece	figura	Schachfigur, Figur	фигура	
major piece	ciężka figura	Schwerfigur	тяжёлая фигура	
minor piece	lekka figura	Leichtfigur	лёгкая фигура	
exchange	jakość	Qualität	качество	
king K	król K	König K	король К	
queen Q	hetman H	Dame D	ферзь Ф	

rook/castle	wieża	Turm	ладья	
R	W	T	Л	
bishop	goniec	Läufer	слон	
B	G	L	С	
knight	skoczek, koń	Springer, Rössel	конь	
N	S	S	К	
pawn	pion/ pionek ³	Bauer	пешка	
White	białe	Weiß, Anziehender	белые	
Black	czarne	Schwarz, Nachziehender	чёрные	

Pierwsze wiersze tabeli ponownie pokazują pewne różnice między nazewnictwem angielskim a terminologią w pozostałych językach. Jest to szczególnie widoczne w słowie jakość (przewaga wieży za lekką figurę), które w języku angielskim jest oddawane nie przez *quality* lecz *exchange*. Prawie niespotykane jest też nazywanie ciężkich/lekkich figur *heavy/light pieces*.

Król

Wyraz król pochodzi od imienia władcy Franków Karola Wielkiego, który był przedmiotem wykładu mojego szanownego przedmówcy. Nazwa ta jest identyczna we wszystkich językach.

Hetman

Znacznie bardziej różnorodna w czasie i zmienna w poszczególnych językach jest nazwa kolejnej figury – hetmana. Hooper (1984:271) wyjaśnia, że pierwowzorem jest arabski wyraz

³ Pionek w dawnej notacji polskiej miał czasem symbol „P”.

firz lub firzān (doradca⁴). Bardzo zbliżone brzmienie ma rosyjski wyraz *фeрзь*. Dowódcami wojskowymi są również turecki *vezir* i węgierski *vezér*. Słowo hetman pochodzi ze średniego języka wysokoniemieckiego *hētman*, *höuptman*, *houbetman* - przywódca, dowódca, stąd Hauptmann (*haupt* - 'główny', *Mann* - 'człowiek') (p. Bańkowski 2000 t. 1:527). Słowo hetman było znane w języku polskim już w XV wieku w formie *etman* (p. Brückner 1970:171), jednak jako nazwa figury szachowej pojawiło się stosunkowo późno.

Druga grupa języków przyjęła nazwę *dama* lub *królowa*, co było naturalną tendencją utworzenia pary królewskiej w centrum szachownicy, np. francuski wyraz *dame*, niemiecki *Dame*, angielski *queen*, włoski *regina*, *donna*, hiszpański *Dama*, czeski *dáma*. Niektórzy historycy sugerują, że nazwa *królowa* mogła zostać wprowadzona ku czci królowej Kastylii Izabeli I Katolickiej, królowej Kastylii i Leónu w latach 1474-1504.

W wielu językach istnieją analogiczne potoczne formy np. w języku polskim *królowa* lub *królówka* w niemieckim *Königin*, w rosyjskim *королева*.

Bardzo podzielone są opinie dotyczące dawnych polskich nazw hetmana. Oprócz *królowa* różne źródła podają inne potoczne synonimy: *pani*, *baba*, *dama*. Kleczkowski (1946:79) dodaje: *żona*, *małżonka*, *królewska miłośnica*. Różnie jest podawana data zmiany nazwy na *hetman*. Litmanowicz (1986:347) i Wróbel (1951:182) podają XIX wiek a Kleczkowski nawet przed XVII stuleciem. Nie ma też zgodności co do przyczyny tej zmiany. Litmanowicz uważa, że nastąpiła ona ze względów praktycznych - ze względu na uproszczenie zapisu, bowiem zarówno *król* jak i *królowa* zaczynają się na tę samą literę „k⁵” natomiast Wróbel utrzymuje, że nie uważano za stosowne, by *dama* była najsilniejszą figurą.

Wieża

Pierwotna nazwa figury wywodzi się z arabskiego *rukḳ*, którego sens jest niejasny. Stąd pochodzi starofrancuskie *rock* i angielskie *rook*. (ODE 2006:1530). Słowniki podają również alternatywną nazwę *castle* rozpowszechnioną w XVII I XVIII stuleciu. Jest ona jednak współcześnie bardzo rzadko używana w publikacjach i funkcjonuje raczej w języku potocznym. Skeats (1993:406) dodaje perskie *rokh* oznaczające wojownika. Wikipedia (hasło: *rook*) podaje *rath* wywodzące się z sanskrytu i perskie *rokh*, tłumacząc oba słowa „rydwan⁶”,

⁴ Litmanowicz (1986:347) i Giżycki (1984:20) tłumaczą *firzān* jako 'wezyr'

⁵ Taka sama sytuacja wydaje się nie przeszkadzać w języku angielskim: *king* (król) i *knight* (skoczek) zaczynają się na tę samą literę. Figury są oznaczone symbolami K i N zgodnie z wymową pierwszych głosek.

⁶ "Perskie rydwany wojenne były silnie uzbrojone, przewożąc kierującego i przynajmniej jednego uzbrojonego

a Litmanowicz (1987:1322) arabskie *al-roch* i perskie, pochodzące ze staroindyjskiego, *rukh*, które również znaczyły ‘rydwan’. Sugeruje on, że wczesna europejska terminologia ewoluowała tu od rydwanu do wieży i właśnie wieża jest nazwą tej figury w większości języków np. niemiecki wyraz *Turm*, francuski *tour*, włoski *torre*, węgierski *bástya*; holenderski *toren*. Również język rosyjski ma potoczne określenie *мыпа* i chociaż nie ma ono znaczenia *wieża* w języku ogólnym, brzmi bardzo podobnie do poprzednich kilku wyrazów i być może w przeszłości miało takie samo znaczenie. Formalnie wieża w języku rosyjskim to *ладья*, który to wyraz oznacza łódź (p. Ситникова 2004:114). Dlatego też kształty wież w szachach ruskich przypominają łodzie (Karpluk 1980:96).

W siedemnastowiecznym języku polskim wieża była nazywana *rochem* (p. Holly 2001:318, Litmanowicz 1987:1323, Kochanowski 1966⁷). Jest to zapożyczenie z języka niemieckiego przez czeski (Karpluk 1980:96).

Goniec

Następna figura - *goniec* ma bardzo różne nazwy w poszczególnych językach. Angielski *bishop* (biskup) jest oczywiście hierarchą Kościoła. Nacięcie na boku górnej części figury przypomina mitrę, nakrycie głowy biskupa. Być może było to sposobem na schrystianizowanie szachów. W bardziej górnolotnym stylu jest on też nazywany *prelate* (prałat).

W wielu językach figura ta jest nazywana, podobnie jak w języku polskim, gońcem lub biegaczem (niemiecki *Läufer*, węgierski *futó*). Włosi mają chorążego lub giermka *alfiere*, a Francuzi błazna *fou*⁸, a Rosjanie słonia *слон*, który jest jedyną nazwą mającą związek ze starożytnymi wyrazami Indyjski *fil*, Perski *pil* i Arabski *al-fil*, które znaczą „słoń”.

Bardzo interesująca jest historia pochodzenia wyrazu *słoń*. Otóż pochodzi ona ze słowiańskiej formy *slonъ* lub *slonъ* która była nazwą egzotycznego zwierzęcia od orientalnego tureckiego słowa *arslan* (lew). Ponieważ Słowianie w odległych czasach nie znali dobrze egzotycznych zwierząt, zostały one pomyłone. Inną rosyjską potoczną nazwą

zołnierza, np. łuczniaka” (Wikipedia, hasło: *Rook*).

⁷ Kochanowski używa również nazwy *słoń* (właściwie jest to wieża na grzbiecie słonia), jakkolwiek, może to być wynik poetyckiej wyobraźni autora.

⁸ Zamiast wyżej wspomnianej mitry biskupiej goniec może mieć czapkę błazna.

gońca jest *офицер* (oficer). Rosyjska nazwa gońca jest więc najbliższa terminologii militarnej.

Warto zwrócić uwagę, że polski wyraz *goniec* „znaczył konny posłaniec, żołnierz przenoszący rozkazy i meldunki w czasie bitwy”. Starą formą jest *гонѣвь* od *goniti* „gonić, ścigać”, która odnosiła się do każdego konnego wojownika (p. Bańkowski 2000 vol. 1:454).

W dawnej polskiej terminologii *goniec* był nazywany mnichem, kapłanem, księdzem, biskupem, popem, chorążym, fenrychem (od niemieckiego *Fähnrich* - chorąży) giermkim. Większość z tych słów jest obecna u Kochanowskiego (1966). Karpluk (1980:93-93) dodaje: delfin, alfier (chorąży), strzelec, błazen, szaszek. Od XIX wieku aż do czasów współczesnych, zwłaszcza wśród amatorów *laufer* (zapożyczenie z języka niemieckiego) (p. Litmanowicz 1986:306). Warto zauważyć, że w dawnej polszczyźnie słowo to oznaczało służącego biegnącego przed pojazdem swego pana, zwykle torującego lub oświetlającego mu drogę (p. Holly 2001:189 za Krasiecki 1990:420).

W języku polskim istnieje ciekawe zjawisko gramatyczne. Niektóre formy fleksyjne nazw figur różnią się w zależności od tego czy są wyrazami języka ogólnego czy nazwami figur szachowych. *Król* ma formę mianownika liczby mnogiej *królowie*, ale w szachach i kartach będą to *króle*. Podobnie w dopełniaczu liczby mnogiej zwykłą formą jest *królów*, z jednym wyjątkiem: *Święto Trzech Króli*. Tej samej formy *króli* użyjemy w stosunku do bierok szachowych i kart. Podobnie jest z mianownikiem liczby mnogiej innych figur: *hetmani* lub rzadko *hetmanowie*, ale *hetmany* szachowe; *gońcy*, ale *gońce* szachowe. W przypadku hetmanów występuje też różnica w bierniku liczby mnogiej *hetmanów*, ale *hetmany* szachowe. Jest to prawdopodobnie utrwalenie starego paradygmatu deklinacji.

Skoczek

W języku angielskim skoczek nazywa się *knight* (rycerz), choć w stylu bardziej ozdobnym używa się również niekiedy wyrazu *steed* (rumak, wierzchowiec). Istnieje również rosyjska potoczna nazwa *рыцарь* (rycerz).

W niektórych językach skoczek jest nadal nazywany odpowiednikiem wyrazu *koń* np. rosyjski *конь*, włoski *cavallo*, hiszpański *caballo*. Potocznymi synonimami skoczka są też polskie wyrazy *koń* i *konik*, niemieckie *Pferd* (koń) i *Rössel* (konik) *Roß* ‘koń.

Jednak terminologia zaczęła ewoluować w kierunku *jeździec* (czeski *jezdec*, słowacki *jazdec*) lub *skoczek* (niemiecki *Springer*, serbski *skakač* i oczywiście polski *skoczek*⁹) (p. Litmanowicz 1986:459).

The Pawn

Pionek jest najsłabszą figurą w szachach. Niemniej jednak François Philidor nazywał pionki duszą gry. Słowo pochodzi od łacińskiego (żołnierz piechoty). Starofrancuska forma to *peon* (Brückner 1970:414). Poszczególne języki na ogół zaakceptowały tę starożytną nazwę np. francuski wyraz *pion*, włoski *pedone*, hiszpański *peon* (wszystkie znaczą żołnierz piechoty lub pieszy). Rosyjska *пеука* pochodzi również od *пеууѳ* (pieszy) od from indoeuropejskiego *ped* (noga) (Ситникова 2004:167). Potoczną nazwą jest też *пехотинец* (piechur, żołnierz piechoty), a pionki są nazywane *пехома* (piechota).

Żołnierz piechoty, najniższy rangą w armii, był często rolnikiem. Dlatego drugi strumień nomenklatury wywodzi się z tego źródła. Litmanowicz 1987:891-892 podaje arabski wyraz *baidag*¹⁰, indyjski i perski *pejada*¹¹, niemiecki *Bauer*, węgierski *paraszt*. Wyjątkiem jest irlandzki *fichillin*, który oznacza ang. little chess (mały szaszek) (p. Wikipedia: entry *Pawn (chess)*).

W dawnej Polsce pionek był nazywany: *pieszy* (w XVII wieku wyraz ten oznaczał żołnierza piechoty), *pieszek*, *piechur*, *chłopek*, *żołnierz* i *drab*.¹² Ostatni wyraz pochodzi od niemieckiego *draben* (maszerować). Wyraz ten doznał całkowitej zmiany semantycznej i obecnie ma wydźwięk pejoratywny. Dzisiaj znaczy on „rosły oprych” podczas gdy wcześniej znaczył on „szeregowiec piechoty” i w tym znaczeniu był on używany przez Adama Mickiewicza w *Panu Tadeuszu* (p. Holly 2001:85-86).

Nazwy bierok szachowych używane w poezji

Chociaż przedstawiono zarówno oficjalne nazwy bierok, ich potoczne nazwy i nazwy używane w stylu ozdobnym, nie wyczerpuje to tematu. Poezja rządzi się swoimi prawami, a

⁹ Starą formą od *skoczek*, używana jeszcze w XIX wieku, był *skakun*.

¹⁰ Giżycki (1984), cytując Machalskiego (1951) podaje znaczenie *al-beizaq* jako „żołnierz piechoty”.

¹¹ Również ta informacja wydaje się być wątpliwa. Mając na uwadze poprzedni przypis i zestawiając bardzo podobne podane wyżej wyrazy: perski *pejada*, włoski *pedone*, hiszpański *peon* i, przede wszystkim, łaciński *pedo*, autor sądzi, że *pejada* również może znaczyć żołnierz piechoty.

¹² Prawie wszystkie te formy można spotkać u Kochanowskiego (1966).

wyobrażenia poetów jest nieograniczona. W przeciwnym wypadku nie byłiby oni geniuszami wybijającymi się ponad mierność codziennego życia. Poniższe określenia pochodzą z dwóch poematów Vidy (1983) i Kochanowskiego (1966). Autor będzie się starał unikać powtórzeń nazw wspomnianych wcześniej.

Używane nazwy bierok to: *legia bukszpanowa, szyki z bukszpanu, drewniane wojsko*; króle to: *wodzowie, władcy ludów, przewodnicy ludów*. Hetman to *żona, grzmiąca, królowna, Amazonka*, wieże są opisywane jako *stwory niosące uzbrojone wieże*¹³, *bestie w wieżę na grzbiecie, słonie, potwory*; gońce to *łucznicy, młodzieńcy zbrojni w strzały*, skoczek to *koń, jeździec, rumak* a pionki to *piechota, dworzanie, falanga, służki*. Te ostatnie z powodu możliwości promocji pionka, który staje się wtedy królową.

Ruchy

Tabela 4

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
move (n), continuation	ruch, posuniecie, kontynuacja	Zug, Fortsetzung	ход, продолжение
move (v), make a move	ruszać się, wykonać posuniecie	Zug machen, ziehen	сделать ход, ходить
capture, take	bić	schlagen, nehmen	бить, взять
kingside/queenside castling or short/long castling	krótka/długa roszada	kurze/lange Rochade	короткая/длинная рокировка
castle	roszować	rochieren	рокировать, сделать рокировку
en passant	bicie w przelocie	en passant, schlagen im Vorübergehen	взятие на проходе
promotion	promocja	Umwandlung	превращение
zugzwang	zugzwang, przymus	Zugzwang	цугцванг

¹³ Starożytne wieże szachowe miały formę słonia z wieżą na grzbiecie.

Roszada

W większości języków roszada brzmi bardzo podobnie np.: polski wyraz *roszada*, niemiecki *Rochade*, rosyjski *рокировка*, francuski *roque*, hiszpański *enroque*, holenderski *rokade*, Łotewski *rokāde*, czeski *rošádar*. Występuje tu typowa zmiana spółgłosek k-χ (prawo Grimma). Jedynie w języku angielskim temat wyrazu jest zupełnie inny *casting* (zamek). Wyraz ten pochodzi od arabskiego *rochch* i trafił do języka polskiego przez język niemiecki *Rochade*. Tokarski (1980:654).

Rzeczą niezwykle zagadkową jest fakt, że Jan Kochanowski w swoim poemacie używa tajemniczego terminu *skok do kuchni*. Prawdopodobnie kuchnia była uważana za miejsce bardzo bezpieczne.

Wyraz *roszada* jest jednym z najczęściej używanych terminów szachowych w języku ogólnym w znaczeniu „dokonywać zmian, reorganizować” np. w języku polskim *robić roszady*, niemieckim *Rochaden machen* i w rosyjskim *делать рокировку*. W języku niemieckim *roszadą* nazywa się też zmianę pozycji na boisku w grach zespołowych.

Zugzwang jest typowym słowem szachowym, które ogólnego powoli wchodzi do języka ogólnego. Oznacza ono sytuację, w której obowiązek wykonania ruchu powoduje konieczność poważnego lub decydującego osłabienia pozycji. *Zugzwang* jest słowem zapożyczonym z języka niemieckiego *Zug* (ruch) + *Zwang* (przymus).

Partia szachów, turnieje szachowe

Tabela 5

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
chess game	partia szachów	Schachpartie	шахматная партия, встреча
opening	debiut, otwarcie	Eröffnung	дебют, начало игры
middlegame	gra środkowa	Mittelspiel	миттельшпиль, середина игры
ending, endgame	końcówka	Endspiel	эндшпиль,

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
			заключительная часть партии
gambit	gambit	Gambit	гамбит
tournament	turniej	Turnier	Турнир

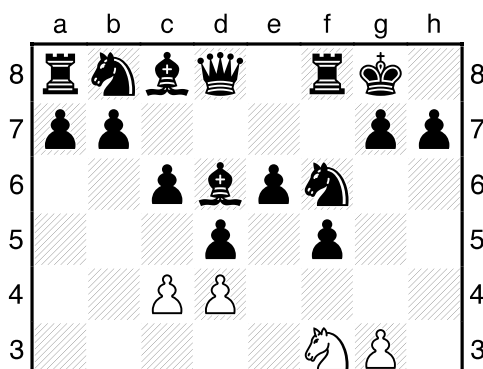
Gambit

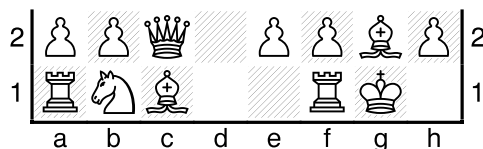
Słowo gambit należy do najbardziej popularnych terminów szachowych. Pochodzi ono jednak z języka ogólnego – od włoskiego rzeczownika „potykanie się” od *gamba* (noga). Zapożyczony hiszpański wyraz *gambito*, po raz pierwszy został użyty w znaczeniu ściśle szachowym w połowie XVI stulecia (Ayto 1990:248).

Gambit jest otwarciem, w którym jedna ze stron poświęca materiał w celu uzyskania przewagi w rozwoju. Jako termin szachowy wyraz ten wszedł powtórnie do języka ogólnego, ale już w zmienionym znaczeniu. W języku polskim i angielskim oznacza on działanie ryzykowne, zagrożone stratą, podjęte w celu stworzenia korzystnej dla siebie sytuacji. *Opening/conventional gambit* to w języku angielskim również sposób rozpoczęcia rozmowy.

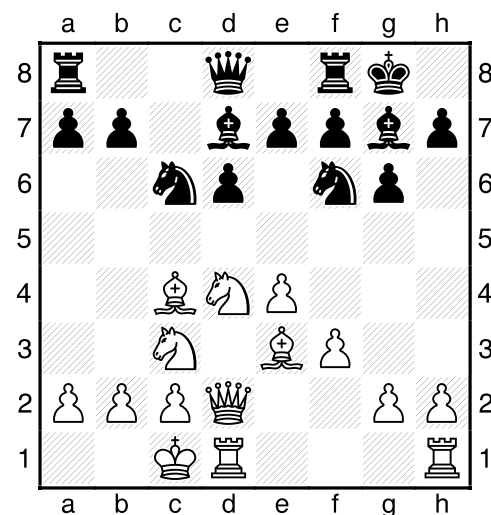
Metaforyczne nazwy wariantów debiutowych, matów i elementów technicznych

Nazwy wariantów debiutowych pochodzą zwykle od miejsca, gdzie były grywane lub nazwisk szachistów, którzy po raz pierwszy je zastosowali lub gruntownie przeanalizowali. Jednak niektóre warianty mają nazwy metaforyczne, opisujące w pewien sposób charakter walki. Przykładem może być system Stonewall (kamienna ściana) w obronie holenderskiej. Struktura czarnych pionków c6-d5-e6-f5 jest trudna do przebicia.

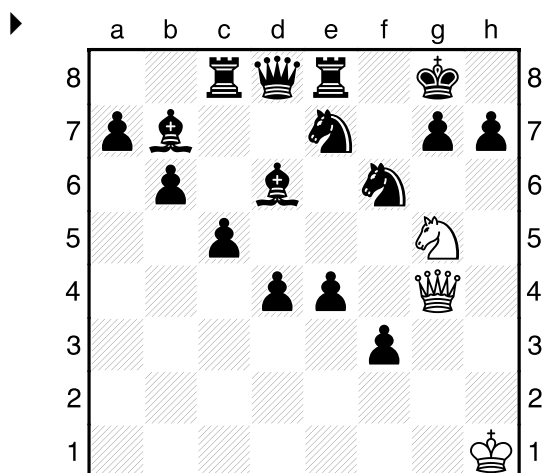

Innym systemem w obronie sycylijskiej jest wariant smoczy. Struktura czarnych pionów przypomina smoka. Ponadto wariant prowadzi często do wyjątkowo ostrej gry.

Poza tym znane są również otwarcia orangutana, tango, warianty tygrysa, hipopotama, struktura jeża, itd. We wszystkich wypadkach charakter walki odpowiada naturze poszczególnych zwierząt.

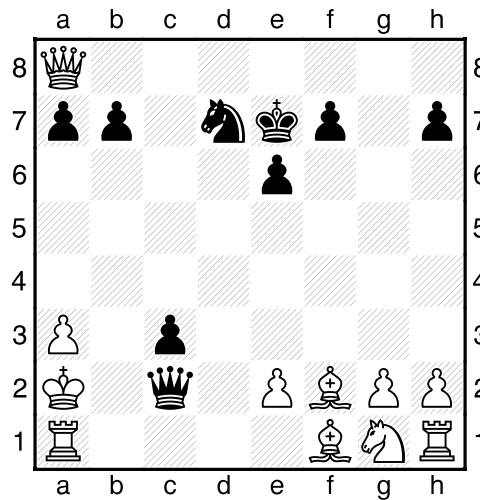
Niektóre efektowne maty mają również metaforyczne nazwy np. mat Beniowskiego jest w niektórych językach zwany matem zduszonym (smothered mate – w języku angielski., erstrictes Matt – w języku niemieckim).

a b c d e f g h

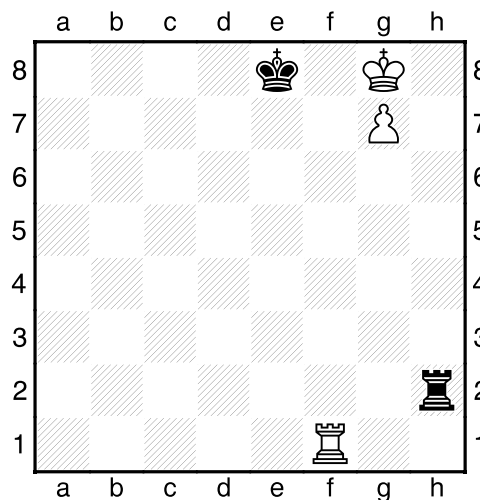
1.He6+Kh8 1...Kf8 2.Hf7# 2.Sf7+ Kg8 3.Sh6+ Kh8 4.Hg8+ (W celu zablokowania pola g8) 4...Wxg8 (Zarówno 4...Sfxg8 jak i 4...Sexg8 z tym samym rezultatem) 5.Sf7#.

Innym przykładem jest mat epoletowy

Układ figur przypomina epolety przy mundurze wojskowym.

Interesującym manewrem w końcówkach wiezowych jest tzw. most.

1. Wf4 Wh1 2.We4+ Kd7 3. Kf7 Wf1+ 4. Kg6 Wg1+ 5. Kh6 Wh1+ 6. Kg5 Wg1+ 7. Wg4

Końcowa pozycja przypomina most, który zabezpiecza schronienie białemu królowi.

Żargon szachowy

Żargon to hermetyczny język określonej grupy ludzi np.: prawników, lekarzy, sportowców. Również szachiści stworzyli wiele słów i powiedzeń żargonowych. Przykładami mogą być: *szachy* to klocki, przegrać to *umoczyć* lub *zmoczyć*, *popłynąć*, *przerznąć*; wygrać to *wyczesać*, *wyrąbać*, *spuścić*. Wygrać łatwo to *wygrać w cuglach*. Przegrana pozycja jest określana jako *kanal*, *wór świeża*, *grabara*, *klozet*. Słaby gracz jest nazywany *fuszere*m, *sałatą*, *kożuchem*, *jeleniem*, *frajerem*, *patałachem*. *Żyła* to szachista, który specjalizuje się w realizacji symbolicznych przewag. Sala gry outsiderów, zwłaszcza w turniejach granych systemem szwajcarskim to *chlewik* lub *paśnik*. Juniorzy są niekiedy nazywani *inkubatorami* lub *pampersami*. *Emeryt* to zawodnik, który przestał się rozwijać. Bycie *emerytem* w wieku trzydziestu kilku lat nie jest czymś wyjątkowym.

Metafory walki

Poniższa tabela jest zestawieniem różnych wyrazów i wyrażeń, które są metaforami walki. Ze względu na ograniczony zakres niniejszego wystąpienia pozostawiam je bez szczegółowego omówienia. Wszystkie te terminy mogą być używane do opisu działań wojennych.

Tabela 6

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
fight	walka	Kampf	борьба
fight	walczyć	kämpfen	бороться
match, duel	mecz, pojedynek	Match, Wettkampf	матч, встреча, поединок, дуэль
blitz	blitz, gra błyskawiczna	Blitz	блиц

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
position	pozycja	Stellung, Position, Lage	позиция
centre	centrum	Zentrum, Mitte	центр
kingside	skrzydło królewskie	Königsflügel	королевский фланг
queenside	skrzydło hetmańskie	Damenflügel	ферзевый фланг
equator	linia demarkacyjna	Mittellinie	демаркационная линия, экватор
stronghold	twierdza, nieprzystępna pozycja	Festung	крепость, неприступная позиция
advantage, upper hand, edge	przewaga	Vorteil, Übergewicht	перевес
strategy	strategia	Strategie	стратегия
tactics	taktyka	Taktik	тактика
attack	atak	Angriff	атака
fork	widły, widelki	Gabel	вилка
breakthrough	przełom	Durchbruch	прорыв
break through	przełamać się	durchbrechen	прорваться
combination	kombinacja	Kombination	комбинация
sacrifice, offer (n)	ofiara, poświęcenie	Opfer	жертва
sacrifice, offer	ofiarować, poświęcić	opfern	жертвовать
pin	związanie	Fesselung	связка

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
pin	(z)wiązać	fesseln	связать,
defence	obrona	Verteidigung	защита
defend	bronić (się)	verteidigen	защищать
sally, sortie	wypad	Ausfall	вылазка, выпад
march (v)	maszerować	marschieren	маршировать
march (n)	marsz	Marsch	марш
route	marszruta	Marschroute	маршрут
Phalanx	falanga	(Bauern-) Phalanx	фаланга, пешечная масса
trap	pułapka	Falle	ловушка
battery	bateria	Batterie	батарея
windmill, see-saw	młynek	Zwickmühle	мельница
outpost	placówka	Vorposten	форпост, вечная фигура
blockade (n)	blokada	Blockade,	блокада
block/blockade	blokować	blockieren	блокировать
outpost	placówka	Vorposten	форпост
manoeuvre	manewr	Manöver	манёвр
tempo	tempo	Tempo	темп
resign	poddać się, złożyć broń	Aufgeben, Waffe strecken	сдаваться, сложить оружие
draw	remis, nierozegrana	Remis, Unentschieden	Ничья

Termin angielski	Termin polski	Termin niemiecki	Termin rosyjski
win (v), overcome	wygrać, pokonać	gewinnen	выиграть, победить
win (n), victory	wygrana, zwycięstwo	Gewinn	выигрыш, победа

Wnioski

Głównym celem pracy było wykazanie, że słownictwo szachowe jest związane z terminologią dotyczącą wojny i rywalizacji. Zebrany materiał wskazuje, że cała terminologia szachowa jest metaforą walki. Szachownica jest realnym polem bitwy, miejscem naszych zwycięstw i klęsk. Bierki poruszają się po szachownicy i wykonują manewry jak przegrupowujące się wojska. Każdy ruch musi być przemyślany, gdyż często prowadzi do poważnych konsekwencji. Niektóre posunięcia (pionkami) są nieodwracalne. Nie wszystkie pola na szachownicy mają taką samą wagę. Podobnie jak w prawdziwej bitwie opanowanie pól kluczowych może być decydujące dla jej wyniku. Również nie wszystkie fazy partii są tak samo ważne. Istnieją rozstrzygające momenty, w których każdy ruch ma szczególną wagę, a błąd powoduje natychmiastową porażkę, podobnie jak w walce militarnej.

Szachista jest dowódcą swoich bierok (żołnierzy). Posłuszeństwo dowódcy jest tu nawet większe niż w armii – bierka nie może się zbuntować. Musi iść na pole, na którym zostanie postawiona, choćby wiązało się to z wymianą czy poświęceniem, musi zginąć bez szemrania.

Figury mają różną siłę bojową i mobilność. Jak w prawdziwym wojsku jest tu król, hetman, oficerowie (gońce). Skoczki reprezentują kawalerię, a pionki piechotę, wieże ufortyfikowane zamki.

Zarówno partia szachowa jak i bitwa wymagają od dowódcy logicznego myślenia i planowania. Dotyczy to zarówno strategii jak i taktyki, wymaga precyzyjnych obliczeń i przewidywania posunięć przeciwnika. Dowódca musi mieć w swoim repertuarze różne zagrania (repertuar debiutowy) i triki (gambity). Ryzyko często opłaca się w czasie wojny i w życiu.

Partia szachowa, podobnie jak bitwa ma pewne fazy. Walka zaczyna się przed partią. Jest to rekonesans – zbieranie informacji. Pierwsza faza to debiut – odpowiednik mobilizacji,

później działania intensyfikują się – to gra środkowa. Figury giną jak żołnierze. W końcu napięcie na ogół spada.

Partia szachowa zbliża się do końca. Zakończmy więc sentencją znakomitego pisarza Miguel Cervantesa: „Życie jest podobne do szachów: po skończonej partii króle i zwykłe pionki wkładane są do tego samego pudełka.”

Użyte skróty

n – noun (rzeczownik)

v – verb (czasownik)

BrE – British English (język angielski w wersji brytyjskiej)

Am E – American English (język angielski w wersji amerykańskiej)

Bibliografia

- Ayto, John. 1980. *Bloomsbury Dictionary of Word Origin*. London: Bloomsbury.
- Bańko, Mirosław. 2002. *Słownik peryfraz czyli wyrażeń omownych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańkowski, Andrzej. 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brückner, Aleksander. 1957. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Gloger, Zygmunt. 1985. *Encyklopedia staropolska*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Holly, Krystyna & Anna Żółtak. 2001. *Słownik wyrazów zapomnianych czyli słownictwo naszych lektur*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hooper, David & Kenneth Whyld. 1984. *The Oxford Companion to Chess*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Jackowski, Jan Maria. 2008. „Orzeł i reszka. Światowa szachownica”. *Nasz Dziennik*. 15-16 listopada 2008.
- Jasiński, Krzysztof. 2007. „Polska na globalnej szachownicy”. *Nasz Dziennik*. 24 października 2008.
- Karpluk, Maria. 1980. „Ze staropolskiej terminologii ludycznej: szachy”. *Język Polski* 1980 no. 2-3.
- Kleczkowski, Adam Marian. 1946. „Polska terminologia szachowa”. *Język Polski* XXVI 1946 78-80.
- Kochanowski, Jan. 1966. *Szachy*. Warszawa: Czytelnik.
- Krzyżanowski, Julian (ed.). 1972. *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłownych*. t. 3. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Litmanowicz, Władysław & Jerzy Giżycki. 1986. *Szachy od A do Z*. t. 1. Warszawa: Wydawnictwo „Sport i Turystyka”.

- Litmanowicz, Władysław & Jerzy Giżycki. 1987. *Szachy od A do Z*. t. 2. Warszawa: Wydawnictwo "Sport i Turystyka".
- Oxford Dictionary of English*. (ODE). 2006. Second edition, revised. Oxford: Oxford University Press.
- Saussure, de Ferdinand. 2002. *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skeat, Walter W. 1993. *Concise Dictionary of English Etymology*. Great Britain: Wordsworth Editions Ltd.
- Skorupka, Stanisław. 2002. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Vol. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Tokarski, Jan (ed.). 1980. *Słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Vida, Marco Girolamo & Jan Kochanowski. 1983. *Szachy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wróbel, Marian. 1951. „Co wiemy o grze szachowej.” *Problemy* 3/1951 s.180-187.
- СИТНИКОВА, А. (ed.). 2004. *Этимологический словарь русского языка*. Ростов-на-Дону: Феникс.